

Zróźnicowanie obszarów wiejskich w Polsce na tle procesów społeczno-ekonomicznych i demograficznych

Diversification in the rural areas of Poland as against a background of socioeconomic and demographic processes

Wioletta Knapik, Magdalena Kowalska

Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

Streszczenie. Artykuł prezentuje zjawiska i procesy społeczno-gospodarcze, które ewoluując na przestrzeni lat nie tylko zmieniały oblicze polskiej wsi, ale również pogłębiały zróźnicowanie obszarów wiejskich. Przedstawiono wybrane czynniki, które w określony sposób kształtowały charakter poszczególnych regionów, nadając im odrębność, tj. uwarunkowania historyczne, warunki przyrodniczo-glebowe, poziom infrastruktury technicznej i społecznej oraz kapitał społeczny, który jawi się jako główna determinanta rozwoju obszarów wiejskich. Rozwój ten jest i będzie w dużej mierze utrudniany przez wpływ istotnych czynników, takich jak m.in. depopulacja polskiej wsi, starzenie się społeczeństwa czy bieda na wsi.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie • procesy społeczno-ekonomiczne • demografia

Abstract. The paper discusses the socioeconomic processes which, evolving over the years, have not only changed the face of the Polish rural areas, but also have widened their differentiation. Some factors shaping the specific character of individual regions were presented, such as historical background, natural and soil conditions, level of technical and social infrastructure, as well as social capital which appears to be the main determinant of rural development. To a large extent, this development is and will be made difficult by the influence of major factors, among them depopulation of the Polish countryside, aging of the population, or rural poverty.

Key words: rural areas • socioeconomic processes • demography

Adres do korespondencji – Corresponding author: Dr hab. Wioletta Knapik, Instytut Ekonomiczno-Społeczny, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, al. Mickiewicza 21, 31-120 Kraków; e-mail: w.knapik@ur.krakow.pl.

Wstęp

Społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie polskiej wsi powstało w konsekwencji złożonych procesów społecznych, politycznych i gospodarczych przebiegających na przestrzeni stuleci. Polska wieś nie jest jednorodna, a na jej dzisiejszy obraz mają wpływ czynniki determinujące rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Jest ich wiele i w różnym stopniu oddziałują na stan wsi. W artykule przedstawiono wybrane, istotne czynniki rozwoju obszarów wiejskich, tj. uwarunkowania historyczne, warunki przyrodniczo-glebowe, poziom infrastruktury technicznej oraz zasoby ekonomiczne, ludzkie i społeczne, na tle procesów społeczno-ekonomicznych i demograficznych zachodzących na tych terenach. Dodatkowo zaprezentowano sytuację w zakresie zatrudnienia i bezrobocia na wsi oraz ruchu migracyjnego.

Celem pracy było wskazanie wpływu wymienionych czynników na zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce.

Materiał i metody

W opracowaniu wykorzystano materiały pozyskane z dostępnej literatury przedmiotu, w tym pozycji książkowych, raportów oraz danych i analiz statystycznych. Na podstawie zgromadzonego materiału zbadano oddziaływanie różnych czynników dywersyfikujących rozwój obszarów wiejskich w Polsce.

Wyniki

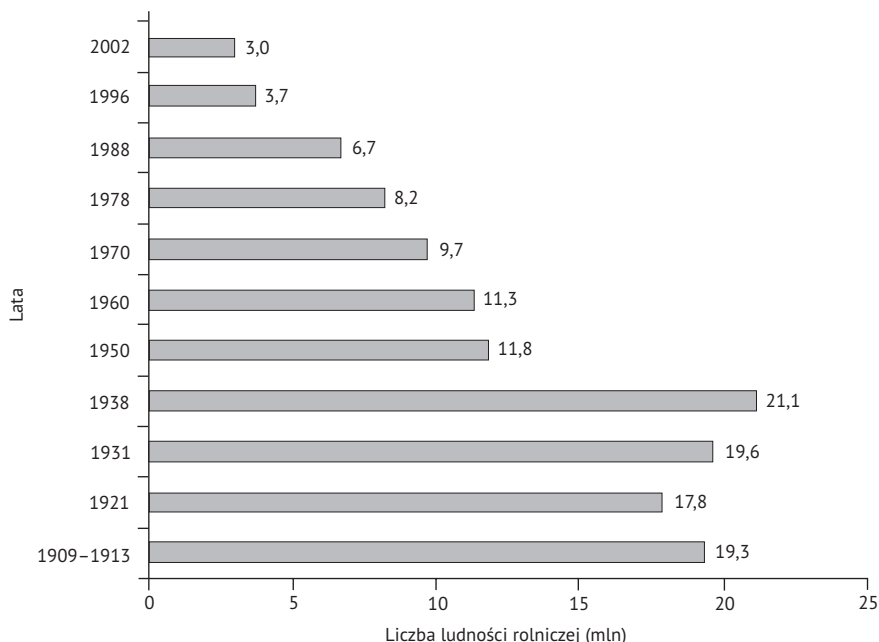
Uwarunkowania historyczne a zróżnicowanie obszarów wiejskich

Ważnym czynnikiem wpływającym na zróżnicowanie obszarów wiejskich jest czynnik historyczny. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu nie sposób prześledzić całej historii naszej państwowości pod kątem dynamiki zmian obszarów wiejskich, ale wystarczy cofnąć się do czasów Polski pod zaborami, by uzyskać obszerny materiał do porównań. Rozwój wsi i rolnictwa miał ścisły związek z rozwojem gospodarczym konkretnego zaborcy i polityką jego władz. W zaborze pruskim rolnictwo było prężnym, dominującym sektorem gospodarki, wspomagany przez powstający wówczas przemysł. Przemysłany, wielopłaszczyznowy rozwój rolnictwa w Wielkopolsce spowodował, że region ten stał się jednym z głównych ośrodków produkcji żywności w Niemczech. W odróżnieniu od zaboru pruskiego rolnictwo w zaborze rosyjskim i austriackim cechowało się niską wydajnością. Najmniej korzystną sytuację miał pod tym względem zabór austriacki, w którym uwłaszczenie nie objęło chłopów małorolnych, a tym samym wieś stała się „eksporterem” siły roboczej do miasta.

Szacuje się, że przed I wojną światową na ziemiach polskich ludność zamieszkująca tereny wiejskie, dla której rolnictwo było głównym źródłem utrzymania, liczyła 19,3 mln osób, w czasach II Rzeczypospolitej było to średnio 19,5 mln, w okresie PRL-u – średnio 9,5 mln, a w latach transformacji ustrojowej – średnio 3,3 mln osób. Szczegółowe dane dotyczące liczby ludności wiejskiej w poszczególnych latach prezen-

tuje rycina 1. Z przedstawionych danych wynika, że liczba ludności rolniczej zwiększała się jedynie w okresie międzywojennym. Począwszy od roku poprzedzającego wybuch II wojny światowej notowano stały spadek tej liczby, przy czym największy ubytek wystąpił między rokiem 1938 a 1950, co było spowodowane ogólnym stratami ludności w czasie ostatniej wojny. W okresie od początku transformacji ustrojowej do 1996 r. liczba ludności rolniczej zmniejszyła się niemal o połowę, a kolejne sześć lat zaznaczyło się dalszym spadkiem liczebności tej kategorii ludności o 700 tys. osób.

Ogólnie okres międzywojenny (lata 1918–1939) charakteryzował się przeludnieniem polskiej wsi. Począwszy od lat 50. XX wieku sytuacja demograficzna na obszarach wiejskich zaczęła się zmieniać, co było spowodowane migracją ludności ze wsi do miast. Nacisk państwa na rozwój przemysłu ciężkiego i związana z tym budowa wielkich zakładów przemysłowych pociągały ze sobą odpływ młodych ludzi, zwłaszcza z biedniejszych terenów, do miast. Powstające państwowe gospodarstwa rolne (PGR) wprowadziły na wsi jednolite standardy pracy, a swym pracownikom gwarantowały bezpieczeństwo ekonomiczne i socjalne. Tworzenie i rozwój tych przedsiębiorstw były wyrazem wspierania przez władze kolektywistycznego sposobu gospodarowania. Państwowe gospodarstwa rolne realizowały ówczesną politykę państwa opartą na centralnie planowanej gospodarce. Miały narzucone z góry plany produkcji i sprzedaży, które obowiązywały bez względu na koniunkturę na rynkach rolnych. Socjalistyczne państwo było odseparowane od istniejących za zachodnią granicą realiów wolnoryn-

Ryc. 1. Ludność rolnicza na ziemiach polskich (mln osób) od okresu przedwojennego do 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Gorzelak (2010)

kowych, których istotę stanowiły konkurencja oraz indywidualne zarządzanie, wymagające odpowiedzialności za podejmowane działania, ich efektywność i opłacalność.

Państwowe gospodarstwa rolne różniły się kondycją ekonomiczną w zależności od regionu. Część PGR-ów była rentowna, a część nie; ponadto większość z nich pełniła rozmaite funkcje społeczne. Jako przykład żywego gospodarstwa można podać obecny Kombinat Rolny Kietrz w Opolskiem, będący kontynuacją ostatniego PGR-u w Polsce¹. Pozostał on przedsiębiorstwem państwowym – jest spółką Skarbu Państwa z jego 100-procentowym udziałem, wpisaną na listę 39 przedsiębiorstw strategicznych Polski. Zarówno w latach 70. i 80. ubiegłego stulecia, jak i obecnie był i jest wręcz modelowo zarządzany, a poziomu innowacyjności oraz wyników finansowych może pozazdrościć mu niejedna spółka giełdowa². Przyczyn takiego stanu rzeczy może być wiele, ale wolno przypuszczać, że jedną z nich stanowi czynnik historyczny – pozytywne wzorce gospodarowania wpojone przez pruskiego zaborcę.

Warunki przyrodniczo-glebowe

Do czynników warunkujących zróżnicowanie polskich obszarów wiejskich należą warunki przyrodniczo-glebowe. Są one gorsze od przeciętnych warunków w Unii Europejskiej. Część gruntów, z powodu niskiej jakości, dodatkowo pogarszanej przez warunki klimatyczne, tj. niższe temperatury, krótszy okres wegetacyjny oraz mniejsze opady, jest w Polsce odłogowana. Najmniej korzystna pod tym względem sytuacja występuje w województwach: podkarpackim, śląskim, lubuskim i zachodniopomorskim, gdzie areał gruntów odłogowanych i ugorowanych stanowi ok. 30% areału terenów rolniczych.

Wyróżnia się trzy kategorie obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania rolniczego (ONW): 1) obszary górskie (w poszczególnych gminach ponad połowa użytków rolnych leży na znacznej wysokości, tj. powyżej 500 m n.p.m., oraz 68% użytków znajduje się na stokach o nachyleniu 12% lub więcej); 2) obszary nizinne (niska jakość gleb, niekorzystne warunki wodne, klimatyczne i geograficzne oraz znaczny udział ludności związanej z rolnictwem); 3) obszary ze specyficznymi naturalnymi utrudnieniami (rejony podgórskie z rozdrobnioną strukturą agrarną, położeniem geograficznym niekorzystnym dla produkcji rolniczej, ale atrakcyjnym dla rozwoju turystyki i agroturystyki oraz zachowania i ochrony dziedzictwa kulturowego) (Wilkin 2004, s. 107–110). Problem niekorzystnych warunków gospodarowania rolniczego dotyczy nie tylko kwestii ekonomicznej, ale również życia społecznego tamtejszej ludności. Mianowicie, istnieje ryzyko zaniku tradycji w lokalnej społeczności wskutek zaniechania produkcji rolniczej, która dotychczas stanowiła podstawę kształtowania się więzi i tożsamości społecznej.

Odłogowanie gruntów związane jest przede wszystkim z niską opłacalnością produkcji rolniczej oraz zmianami w strukturze zatrudnienia ludności. Swój udział ma tu również urbanizacja obszarów wiejskich, która przyczynia się nie tylko do zaniku produkcji rolniczej, ale też do raczej nieodwracalnych zmian związanych z wchłania-

¹ Państwowe gospodarstwa rolne, utworzone w 1949 r., uległy likwidacji w początkach lat 90. XX w., po przejściu kraju na gospodarkę rynkową.

² <http://www.kombinatkietrz.com.pl/> (data dostępu 16.08.2013)

niem przez miasta części terenów wiejskich, zwłaszcza w pobliżu aglomeracji i większych miast (Orłowski i Nowak 2004, s. 30). Procesy te mają dobre i złe strony. Z jednej strony, powodują rozwój gospodarczy wsi dzięki lokowaniu kapitału w infrastrukturę techniczną, co stwarza perspektywę powstawania nowych miejsc pracy, dywersyfikacji źródeł dochodu, polepszania jakości życia, rozwoju usług, zagospodarowania wolnego czasu. Z drugiej strony, zubożają „wiejski klimat” tych terenów poprzez chaotyczną zabudowę wokół wsi, zanikanie tradycji lokalnych i tożsamości społecznej mieszkańców oraz atrofię więzi społecznych.

Inne przyczyny odłogowania gruntów obejmują utratę wartości gleby wskutek klęsk żywiołowych, antropogenicznych przekształceń środowiska, szkodliwego oddziaływania przemysłu (skażenia). Sytuacja polityczno-gospodarcza, w szerokim tego słowa znaczeniu, ma również wpływ na porzucanie produkcji rolniczej. Transformacja systemowa, skutkująca m.in. likwidacją państwowych gospodarstw rolnych, spowodowała wyłączenie z rolniczego zagospodarowania tysięcy hektarów ziemi (Orłowski i Nowak 2004, s. 31).

Odłogowanie gruntów rolnych w następstwie likwidacji PGR-ów, podobnie jak problem niekorzystnych warunków gospodarowania rolniczego, ma olbrzymie konsekwencje społeczne. Bieda na wsi nie jest wprawdzie zjawiskiem nowym, ale dawniej była rozproszona. Dzisiejsza centralizacja enklaw biedy wiąże się z wykluczeniem społecznym jednostek zamieszkujących domy i osiedla popegeerowskie. Największy problem społeczny tych środowisk stanowi powielanie przez młodsze pokolenia stylu życia, wartości i postaw poprzedników, a szczególnie niebezpieczne jest zjawisko „dziedziczenia biedy” jako sposobu życia.

Infrastruktura techniczna

Kolejnym czynnikiem różnicującym polskie obszary wiejskie jest poziom infrastruktury technicznej. Nieco wyidealizowana wizja dotycząca tych obszarów, a pośrednio stanu ich infrastruktury, wyłania się z projektu Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Według autorów Strategii Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa (MRiRW 2010, s. 21) „Obszary wiejskie w 2020 r. będą atrakcyjnym miejscem pracy, zamieszkania, wypoczynku i prowadzenia działalności rolniczej lub pozarolniczej, które w sposób komplementarny przyczyniają się do wzrostu gospodarczego. Obszary te będą dostarczały dóbr publicznych i rynkowych z zachowaniem unikalnych walorów przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych dla przyszłych pokoleń. Mieszkańcy obszarów wiejskich będą posiadać szeroki dostęp do wysokiej jakości edukacji, zatrudnienia, służby zdrowia, dóbr kultury i nauki, narzędzi społeczeństwa informacyjnego i niezbędnej infrastruktury technicznej. Obszary wiejskie zachowają swój unikalny charakter dzięki zrównoważonemu rozwojowi konkurencyjnego rolnictwa i rybactwa”.

Ogólnie rzecz ujmując, sytuacja polskiej wsi w zakresie infrastruktury technicznej nie odbiega od standardów miejskich. Porównanie terenów wiejskich z miejskimi pod względem wybranych elementów infrastruktury technicznej, takich jak sieć wodociągowa, kanalizacyjna i gazowa (mierzonych ich długością w kilometrach), przedstawia się dla wsi korzystnie (tab. 1). Jest to jednak spore uproszczenie, ponieważ dane statystyczne nie odzwierciedlają faktycznego stanu poszczególnych wsi.

Tabela 1. Infrastruktura komunalna w Polsce w 2011 r. według regionu

Region	Sieć wodociągowa (km)			Sieć kanalizacyjna (km)			Sieć gazowa (km)		
	Ogółem	Miasto	Wieś	Ogółem	Miasto	Wieś	Ogółem	Miasto	Wieś
Centralny	63 069,4	11 698,9	51 370,5	16 490,4	9 507,0	6 983,4	16 016,2	9 171,2	6 845,0
Południowy	57 783,0	14 894,4	22 888,6	22 891,0	12 927,2	9 963,8	35 405,6	13 898,5	21 507,1
Wschodni	58 715,5	9 179,9	49 535,6	25 737,9	8 467,3	17 270,6	28 227,8	7 545,5	20 682,4
Północno-zachodni	46 551,1	10 649,3	35 901,8	19 963,6	9 029,5	10 934,1	18 970,5	9 570,4	9 400,2
Południowo-zachodni	21 259,2	6 513,7	14 745,5	12 053,2	5 582,3	6 470,9	7 772,7	5 813,3	1 959,4
Północny	50 922,2	9 073,3	41 848,9	20 609,5	8 680,9	11 928,6	9 248,2	6 757,8	2 490,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego (GUS 2012)

Wystarczy odnieść się do innych mierników poziomu infrastruktury technicznej, aby zauważyć, że na terenach wiejskich istnieją pod tym względem znaczne różnice między regionami. Do oceny przyjęto siedem cech diagnostycznych, wybranych przez Jarosz (2008) i odpowiednio ustandaryzowanych: 1) gęstość sieci dróg w km na 1 km² powierzchni; 2) gęstość sieci wodociągowej w km na 1 km² powierzchni; 3) gęstość sieci kanalizacyjnej w km na 1 km² powierzchni; 4) liczbę odbiorców gazu sieciowego na 1000 mieszkańców; 5) powierzchnię użytkową mieszkań w m² na 1 osobę; 6) liczbę zbiorczych oczyszczalni ścieków; 7) liczbę indywidualnych oczyszczalni ścieków. Na podstawie przeprowadzonej analizy stwierdzono, że zróźnicowanie stanu infrastruktury technicznej na polskiej wsi jest znaczne. W przypadku gęstości sieci dróg najkorzystniejsza sytuacja istnieje w województwach: małopolskim i śląskim. Wartości tego wskaźnika są tam trzykrotnie wyższe niż w regionach: warmińsko-mazurskim i zachodniopomorskim. Większe dysproporcje występują w zakresie gęstości sieci wodociągowej i kanalizacyjnej, przy czym wskaźniki te są najwyższe w województwach: śląskim, kujawsko-pomorskim i łódzkim, a najniższe – w zachodniopomorskim i lubuskim. Najwięcej zbiorczych oczyszczalni ścieków znajduje się w województwach: wielkopolskim i zachodniopomorskim, a oczyszczalni indywidualnych – w małopolskim i podkarpackim. Najwięcej odbiorców gazu sieciowego przypada na 1000 mieszkańców w regionie podkarpackim i małopolskim, a najmniej – w województwach: kujawsko-pomorskim, podlaskim i warmińsko-mazurskim. Pod względem jakości życia mierzonej powierzchnią użytkową mieszkań na 1 osobę sytuacja na wsi jest lepsza niż w mieście. Najwyższą wartość tego wskaźnika stwierdza się w województwach: śląskim, podlaskim i opolskim, a najniższą – w warmińsko-mazurskim (Jarosz 2008, s. 52–53).

Infrastruktura społeczna

Zróźnicowanie obszarów wiejskich w Polsce ujawnia się również w poziomie infrastruktury społecznej oraz kapitału ludzkiego. Jednym z elementów infrastruktury społecznej są instytucje kultury. W tabeli 2 przedstawiono liczebność tych instytucji z podziałem na miasto i wieś.

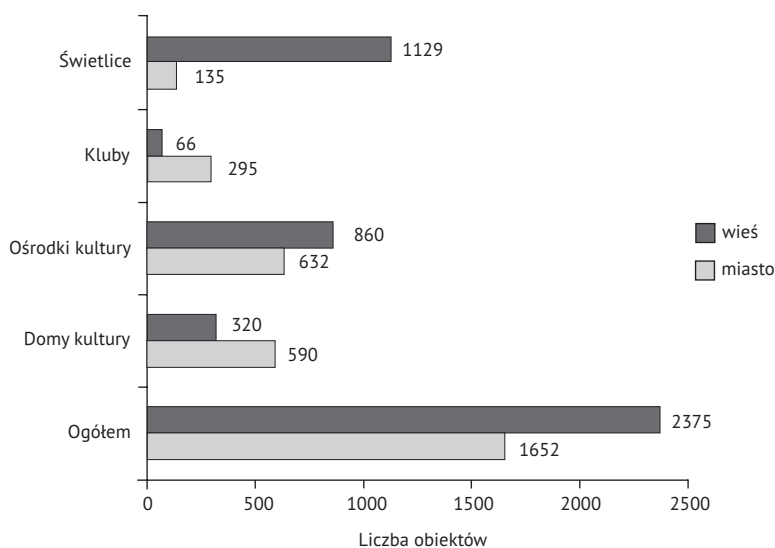
Tabela 2. Instytucje kultury w Polsce w 2009 r. (stan liczbowy na dzień 31 grudnia)

Rodzaj instytucji	Ogółem	Miasto	Wieś
Teatry i instytucje muzyczne	186	183	3
Muzea	774	641	133
Biblioteki publiczne	8392	2888	5504
Galerie i instytucje wystawiennicze	346	338	8
Domy kultury, ośrodki kultury, kluby, świetlice	4027	1652	2375
Kina stałe	448	431	17

Źródło: GUS (2010)

Teatry i instytucje muzyczne mają przeważnie miejską lokalizację; spośród 186 placówek tylko 3 znajdują się na wsi. Podobnie jest w przypadku galerii i instytucji wystawienniczych – jedynie 8 spośród 346 przypada na wieś, a także stałych kin – 3,8% placówek zlokalizowanych jest na terenach wiejskich. Tego typu instytucje, reprezentujące przede wszystkim kulturę elitarną, wymagają odpowiednio licznego audytorium. Jeśli chodzi o kina – współcześnie raczej multipleksy kinowe niż niewielkie obiekty mieszczące tylko kino – tak ogromne inwestycje, ze zrozumiałych względów, są realizowane w dużych miastach. Małe kina, które jeszcze przed kilkunastoma laty można było napotkać na wsi lub w małych miasteczkach, nie wytrzymały presji konkurencji. W przypadku muzeów sytuacja przedstawia się nieco lepiej – 17,2% z nich znajduje się na terenach wiejskich. Najkorzystniejszy dla wsi jest stan liczebny domów kultury, ośrodków kultury, klubów i świetlic (59,0% z nich przypada na tereny wiejskie), które to placówki tradycyjnie były i są związane z polską wsią. Można śmiało stwierdzić, że są to jedyne ośrodki kultury na wsi, które – dotowane przez samorządy terytorialne – mają szansę ostać się na dłużej. Rycina 2 prezentuje tę ostatnią grupę instytucji (domy kultury, ośrodki kultury, kluby, świetlice) z podziałem na lokalizację miejską i wiejską. Na wsi zdecydowanie dominują świetlice oraz ośrodki kultury.

Na kapitał ludzki składają się m.in. wiedza i umiejętności zdobywane przez ludzi w procesie edukacyjnym, dlatego wyższym poziomem tego kapitału cechuje się miasto, gdzie udział osób z wykształceniem średnim i wyższym w stosunku do ogółu mieszkańców jest wyższy niż na wsi. Wieś, mimo wzrostu liczby osób legitymujących się wykształceniem ponadgimnazjalnym, ciągle jeszcze ustępuje pod tym względem

Ryc. 2. Domy i ośrodki kultury, kluby i świetlice w mieście i na wsi w 2009 r. (stan liczebny na dzień 31 grudnia)

Źródło: GUS (2010)

miastu. W zasadzie jedynie obszary wiejskie położone w pobliżu dużych ośrodków miejskich odznaczają się wysokim lub przeciętnym udziałem ludności ze średnim i wyższym wykształceniem. Najtrudniejsza sytuacja występuje na terenach oddalonych od centrów rozwojowych, przy granicach województw (Bański i Czapiewski 2009, s. 64–65).

Kapitał społeczny

Ostatnim znaczącym czynnikiem regionalnego zróźnicowania rozwoju obszarów wiejskich jest poziom kapitału społecznego. Można go mierzyć za pomocą wielu wskaźników. W pracy skoncentrowano się na kilku z nich: 1) członkostwie w klubach sportowych; 2) uczestnictwie w zespołach artystycznych i lokalnych kołach zainteresowań; 3) uczestnictwie w wyborach; 4) uczestnictwie w życiu kulturalnym i społecznym. Do analizy wykorzystano dane zebrane przez Bańskiego i Czapiewskiego (2009).

Najwyższym poziomem członkostwa w klubach sportowych odznaczają się gminy z południowej i zachodniej Polski. W dużej mierze jest to zdeterminowane kulturowo (społeczna tradycja, np. Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji w XIX wieku) oraz gospodarczo (sponsoring dużych przedsiębiorstw). Tam, gdzie determinanty te nie występują, wskaźniki członkostwa są dużo niższe (np. na Podlasiu i Mazowszu). Najwyższe wskaźniki uczestnictwa w zespołach artystycznych i lokalnych kołach zainteresowań odnotowano na Podkarpaciu, w Małopolsce, na Lubelszczyźnie, Warmii i Mazurach, Pomorzu oraz w środkowej Polsce. Większą aktywność na wschodzie Polski można tłumaczyć wyższą liczbą domów kultury i świetlic przypadających na 1000 mieszkańców, tradycją związaną z krzewieniem kultury lokalnej oraz różnorodnością kulturową (różne zbiorowości etniczne). Najwyższą frekwencją wyborczą cechują się obszary południowego Podlasia i wschodniego Mazowsza, jak również obszary podmiejskie. Ponadto na wyróżnienie zasługuje Małopolska, Podkarpacie, Wielkopolska i Kaszuby. Taki rozkład regionów z wysoką frekwencją wyborczą wynika stąd, że w wyborach częściej biorą udział mężczyźni i osoby starsze, a z drugiej strony – osoby lepiej wykształcone i zamożniejsze. Pod względem uczestnictwa w życiu kulturalnym i społecznym wyróżnia się obszar południowo-wschodniej Polski (Małopolska, Podkarpacie i Roztocze), północna część województwa lubelskiego oraz Kaszuby. Najniższe wskaźniki odnotowano na Kielecczyźnie, co można tłumaczyć spuścizną historyczno-kulturową – w XIX wieku przebiegała tam granica między zaborem austriackim a rosyjskim (Bański i Czapiewski 2009, s. 70–74).

Ciekawe podejście do zagadnienia rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w kontekście kapitału społecznego zaprezentowali Rosner i Stanny (2007b), którzy prowadzili badania nad udziałem komponentu społecznego w różnicowaniu rozwoju tych obszarów. Jako miarę stopnia tego rozwoju przyjęli wagi subkomponentów (struktura demograficzna, poziom edukacji, aktywność społeczna) komponentu społecznego. Poszczególnym subkomponentom nadali wagi sumujące się do 100, odpowiednio 40, 45 i 15. Nadanie najniższej wagi aktywności społecznej nie wynikało z niedoceny tej kwestii, lecz miało związek z jakościowym, pośrednim, a zarazem arbitralnym charakterem jej mierników. Rezultaty otrzymane przez wymienionych autorów potwierdzają wprawdzie podział Polski wzdłuż brzegów Wisły na część wschodnią

i zachodnią, z korzystniejszymi dla tej drugiej części wskaźnikami rozwoju, jednakże jest to podział bardzo ogólny i nie w pełni oddający specyfikę poszczególnych subregionów. Mianowicie, w części zachodniej występują skupiska gmin o średnim i wysokim stopniu rozwoju. Część wschodnia jest bardziej zdywersyfikowana: obok gmin o niskim i bardzo niskim stopniu rozwoju są też gminy, które pod tym względem zaliczają się do najwyższej klasy (Rosner i Stanny 2007b, s. 148–152).

Jak już wspomniano, autorzy omawianej koncepcji nadali poszczególnym subkomponentom takie, a nie inne wagi w sposób arbitralny. Z ekonomicznego punktu widzenia może to być uzasadnione, jednak w oglądzie socjologicznym znaczenie ma też aktywność społeczna jako jeden z kluczowych czynników kapitału społecznego, który w sprzyjających okolicznościach przekłada się na korzyści ekonomiczne. Jeżeli ten trudno mierzalny element społecznego rozwoju obszarów wiejskich zostanie zbagatelizowany i pominięty, wówczas obraz potencjału danej społeczności będzie niepełny.

Kapitał społeczny oparty na istniejących więziach społecznych lub zawiązujących się nowych więziach, scalających ludzi w ramach wspólnych przedsięwzięć, stanowi siłę napędową rozwoju terenów wiejskich poprzez wykorzystanie potencjału lokalnych społeczności. Dlaczego kapitał społeczny jest tak ważny? Otóż nawet najbardziej trafne inwestycje poczynione na rzecz rozwoju wsi i konkretnej społeczności lokalnej nie gwarantują sukcesu, ponieważ zależy on też od innych czynników, które zmieniają się w reakcji np. na konkurencję, destabilizację sytuacji gospodarczej, nieprzewidziane zdarzenia losowe (m.in. powódzie). Inwestycje nie mają charakteru mobilnego, nie mogą dostosowywać się do zmieniających się realiów gospodarczo-społecznych. Zdolność taką wykazują natomiast wszelkie inicjatywy oddolne w formie tworzenia grup producenckich, stowarzyszeń i in. Opierając się na współpracy i dążeniu do generowania zysków gwarantujących stabilność tych przedsięwzięć, dostosowują się one do dynamiki zmian rzeczywistości społecznej, a jednocześnie są mniej podatne na niekorzystne działania w środowisku zewnętrznym. Wypracowane formy i modele współpracy można przenosić do innych obszarów. Ponadto wszystko to, z czym człowiek się utożsamia, jest dla niego cenniejsze, dlatego będzie sięgał po różne sposoby i środki celem realizacji podjętego przedsięwzięcia.

Nawiązując do koncepcji A. Rosnera i M. Stanny (2007b), warto przytoczyć ocenę potencjału społecznego dwóch wiejskich społeczności lokalnych, sformułowaną przez jedną z autorek niniejszej pracy na podstawie badań dotyczące więzi społecznych oraz form współdziałania tych społeczności w sytuacji powodziowej (Knapik 2013). Zarówno gmina Gnojnik położona w Małopolsce, jak i gmina Sławatycze na Podlasiu charakteryzuje się wysokim poziomem kapitału społecznego, na co zwrócili już uwagę Bański i Czapiewski (2009), wskazując na te regiony jako wyróżniające się pod względem określonych wskaźników kapitału społecznego. Przykład tych dwóch gmin wskazuje na wymierne korzyści płynące z endogennego potencjału społeczności lokalnych, który, jak wspomniano wcześniej, nie zależy od środków ekonomicznych i koniunktury na rynku, a ponadto jego zasoby są niewyczerpywalne. W sytuacji zagrożenia powodziowego oraz katastrofy powodzi społeczności te działają według zasad i schematów wypracowanych na przestrzeni dziesiątek lat, a nawet (w przypadku Sławatycz) kilku wieków. Radzą sobie w trudnych sytuacjach

dzięki współpracy, która ma wymiar instytucjonalny i pozainstytucjonalny. Zarówno w sytuacjach kryzysowych (powódź), jak i na co dzień obie gminy czerpią korzyści z posiadanego potencjału społecznego opartego na silnych więziach społecznych i normach współpracy.

Jako przykład aktywności społecznej (jednego z elementów składowych komponentu społecznego według wspomnianej wyżej koncepcji) w gminie Sławatycze można wskazać działalność w stowarzyszeniu „Bużanie”, które powstało z inicjatywy Stowarzyszenia Rozwoju Gminy Sławatycze w ramach programu „Rzeczpospolita Internetowa”. Członkowie stowarzyszenia kładą szczególny nacisk na rozwój ekoturystyki, agroturystyki i turystyki kulturalnej³. Z kolei w gminie Gnojnik na podkreślenie zasługuje działalność Lokalnych Grup Działania, a wśród nich LGD „Na śliwkowym szlaku” skupiającej działaczy z trzech gmin, w tym z gminy Gnojnik. Stowarzyszenie to, jako jedno z sześciu, zostało wyróżnione w 2013 r. w ministerialnym konkursie Lokalnych Grup Działania z Małopolski⁴.

Czynniki demograficzne

Z analizy bieżących danych demograficznych dotyczących obszarów wiejskich wyłania się zróżnicowany obraz polskiej wsi, zarówno w ujęciu terytorialnym, jak i funkcjonalnym. Pod względem demograficznym wieś upodabnia się do miasta. Jak wskazuje raport o stanie wsi z 2012 r. (Frenkel 2012), dotyczy to m.in. wskaźnika dzietności, współczynnika urodzeń, wieku, w którym kobiety decydują się rodzic dzieci, umieralności niemowląt itd. Korzystnym potencjałem demograficznym cechuje się północna i zachodnia część kraju, a najmniej korzystnym – tzw. ściana wschodnia i peryferie województw centralnych.

Przyrost naturalny, umieralność i długość życia

Według prognozy demograficznej GUS z 2009 r., w Polsce można oczekiwać niewielkiego wzrostu liczby ludności wiejskiej do 2020 r. (do poziomu 15,2 mln osób, tj. o ok. 2%), a następnie, do 2035 r., jej spadku do obecnego stanu. Jednocześnie należy się spodziewać niekorzystnych trendów demograficznych, zwłaszcza powszechnego starzenia się społeczeństwa, skutkującego znacznym wzrostem wskaźnika obciążenia demograficznego⁵.

Zapoczątkowana po roku 2003 i trwająca do 2008 r. wzrostowa tendencja współczynnika przyrostu naturalnego ludności wiejskiej odwróciła się w kolejnych latach. I tak, wskaźnik przyrostu naturalnego na wsi zmniejszył się z 1,5 na 1000 mieszkańców w 2008 r. do 1,4 w 2010 r. (w miastach nastąpił niewielki wzrost tego wskaźnika, a w skali całego kraju stabilizacja na poziomie 0,9 promila).

³ <http://buzanie.pl/> (data dostępu 02.09.2013); <https://www.facebook.com/Buzaniepl> (data dostępu 02.09.2013); <http://www.slawatycze-gmina.pl/index.php?pid=26> (data dostępu 02.09.2013)

⁴ http://brzesko.com.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=4535:miliony-od-ministra-rolnictwa-dla-igd&catid=91:w-brzesku&Itemid=117 (data dostępu 03.09.2013)

⁵ http://www.prezydent.pl/fdp_polska_wies_2012 (data dostępu 03.09.2013)

Zmniejszanie się współczynnika przyrostu naturalnego w latach 2003–2008 wynika ze spadku współczynnika urodzeń (z 11,6 do 11,4 na 1000 mieszkańców) przy utrzymywaniu się współczynnika zgonów na niezmiennym poziomie. Spadek współczynnika urodzeń z kolei ma związek ze spadkiem dzietności kobiet. W 2010 r. poziom dzietności na polskiej wsi wynosił 1,49 (zmałał z 1,53 w 2008 r.) i był niższy niż średnia dla większości krajów Unii Europejskiej.

Obecnie stosunkowo szybko zmniejszają się różnice w dzietności między miastem a wsią: w 2002 r. współczynnik dzietności kobiet na wsi był wyższy niż w mieście o ponad jedną trzecią, w 2006 – o jedną piątą, a w 2010 r. – zaledwie o 13,5%. W roku 2010 dzietność na wsi była o 30% niższa od tej, która mogłaby zapewnić prostą zastępowalność pokoleń, podczas gdy w mieście była niższa o 40% (Frenkel 2012).

W latach 2006–2010 nadal zmniejszała się umieralność niemowląt na wsi – z 5,7 na 1000 żywych urodzeń w 2006 r. (Frenkel 2010) do 5,0 w 2010 r. (Frenkel 2012). Jednocześnie wydłużał się przeciętny czas trwania życia mieszkańców wsi; w 2010 r. wynosił on 71,4 roku dla mężczyzn, a 80,7 roku dla kobiet. Kobiety na wsi żyją dłużej niż w mieście, natomiast w przypadku mężczyzn sytuacja jest odwrotna. Ponadto, jak zauważono w raporcie o stanie wsi z 2012 r., „Wbrew niektórym potocznym opiniom, ludność wiejska w Polsce, na tle pozostałych krajów europejskich, jest stosunkowo młoda. Wskaźnik starości ludności (odsetek ludzi w wieku 65 lat i więcej) należał w 2010 roku do najniższych w UE” (Wilkin 2012).

Migracje

Migracje ludności zamieszkującej tereny wiejskie mają dwojaki charakter: wewnętrzny (krajowy) i zewnętrzny (zagraniczny).

Migracje wewnętrzne to stałe przepływy ludności między wsią a miastem. Obecnie w Polsce napływ ludności z miast na wieś niezmiennie jest większy niż odpływ ze wsi do miast; w 2006 r. nadwyżka wyniosła 35,1 tys. (Frenkel 2010), a w 2010 r. – 46,0 tys. osób. W 2010 r. saldo migracji na wsi było dodatnie w przypadku obu płci, a także w większości grup wieku (z wyjątkiem grupy 20–24 lata, w której było bliskie zeru, oraz grupy 25–29 lat, w której było ujemne).

Migracje zewnętrzne to wyjazdy za granicę na pobyt stały lub czasowy. Ogółem migracje zagraniczne zmniejszyły liczbę ludności wiejskiej w Polsce, przy czym saldo migracji było zróżnicowane w zależności od okresu. Ujemne dla wsi saldo migracji na pobyt stały w innych krajach w latach 2006–2008 zmieniło się w 2010 r. w saldo dodatnie na poziomie 0,1 tys. osób, natomiast liczba mieszkańców wsi wyjeżdżających za granicę na pewien czas, po wzroście w latach 2006–2008, zmniejszyła się i w 2009 r. wynosiła 15,8 tys. Najchętniej za granicę, zarówno na stałe, jak i czasowo, wyjeżdżały osoby w wieku 20–34 lata, choć ich udział wykazywał tendencję spadkową. Szacuje się, że liczba Polaków przebywających czasowo za granicą wynosi prawie 2 mln osób, z których ok. jednej trzeciej stanowią mieszkańcy wsi (Frenkel 2012).

Struktura ludności wiejskiej według wieku, płci i wykształcenia

W ostatnich latach w Polsce systematycznie zmniejsza się na wsi udział ludności w wieku przedprodukcyjnym – w okresie 2006–2010 spadł z 23,2 do 21,2%, a jednocześnie zwiększa się udział najstarszych grup wieku – w 2006 r. odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym wyniósł 15,5% (Frenkel 2010), podczas gdy w 2010 r. – 15,6% (Frenkel 2012).

Struktura ludności wiejskiej według płci nie zmieniła się istotnie na przestrzeni ostatnich lat. Rok 2010, w którym współczynnik feminizacji wynosił 1010 kobiet na 1000 mężczyzn, był pod tym względem porównywalny z latami poprzednimi.

Poziom wykształcenia ludności wiejskiej systematycznie się podnosi. Według danych GUS, w latach 2008–2010 roku odsetek osób w wieku 13 lat i więcej z wykształceniem wyższym zwiększył się z 7,5 do 8,8%, a z wykształceniem średnim – z 25,3 do 26,5%. Mimo tego wzrostu odsetek osób z wykształceniem wyższym na wsi pozostaje niemal trzykrotnie niższy niż w mieście. Udział kobiet z wykształceniem wyższym i średnim jest nadal większy niż udział mężczyzn – odpowiednio 38,3% i 31,8%, odwrotnie niż w przypadku osób po zasadniczych szkołach zawodowych, gdzie dominują mężczyźni (Frenkel 2012). Taką sytuację na polskiej wsi można obserwować od wielu lat (Kowalska 2012). Zmiany struktury wykształcenia w Polsce w latach 2004–2010, według BAEL⁶, prezentuje tabela 3.

Czynnikiem utrudniającym awans edukacyjny na wsi niewątpliwie jest niski udział wiejskich dzieci w wychowaniu przedszkolnym. W roku szkolnym 2009/2010 liczba dzieci w placówkach wychowania przedszkolnego na 1000 dzieci w wieku 3–6 lat wyniosła na wsi 482, podczas gdy w mieście sięgnęła 815. Z roku na rok wskaźnik ten systematycznie wzrasta (dla porównania, w roku szkolnym 2003/2004 na wsi wynosił 355, w miastach – 663). Kurczenie się populacji uczniów jest głównym powodem zamykania kolejnych szkół podstawowych. Ich liczba regularnie maleje; w roku szkolnym 2009/2010 na obszarach wiejskich była mniejsza o 10% niż w roku 2003/2004 (zlikwidowano 1053 szkoły podstawowe). Jednocześnie zwiększa się liczba gimnazjów (wzrost o 6%, tj. o 197 szkół, w stosunku do roku szkolnego 2003/2004) (GUS 2013).

Jakość kształcenia na poziomie podstawowym i gimnazjalnym można ocenić na podstawie wyników egzaminu gimnazjalnego. Średnia liczba punktów uzyskanych w 2010 r. na takim egzaminie przez uczniów szkół wiejskich była niższa niż w miastach, zarówno w części humanistycznej i matematyczno-przyrodniczej, jak i w przypadku języków obcych⁷.

Różnice wyników egzaminu po szkole podstawowej w 2010 r. między wsią a miastem (w zależności od liczby mieszkańców) obrazuje rycina 3. Jak widać, uczniowie uczęszczający do szkół podstawowych na wsi mają zdecydowanie gorsze wyniki niż uczniowie w miastach. Jednak, jak podają autorzy raportu o stanie edukacji z 2010 r. (IBE 2011), wyniki uczniów mieszkających na wsi są nieznacznie gorsze od przeciętnych w kraju, natomiast wyniki mieszkańców dużych miast są od tej średniej zdecydowanie lepsze.

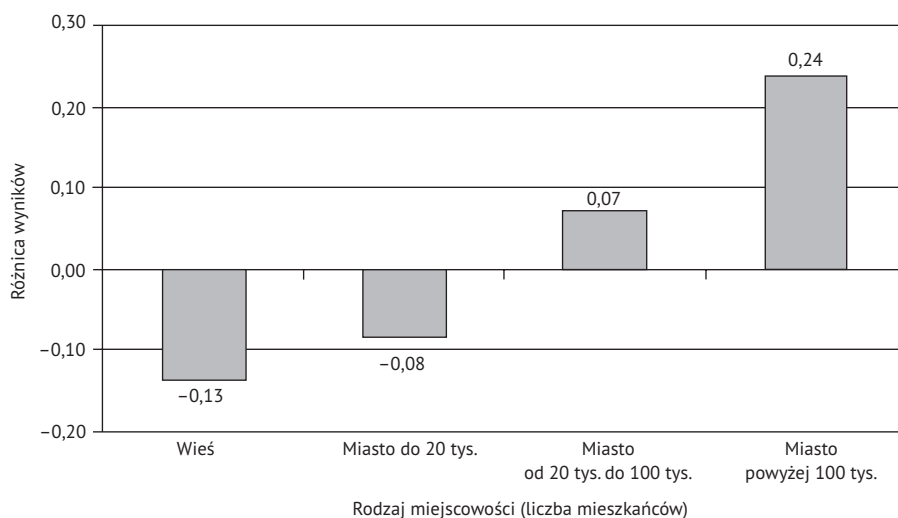
⁶ Badanie aktywności ekonomicznej ludności, przeprowadzane kwartalnie przez Główny Urząd Statystyczny.

⁷ http://www.prezydent.pl/fdp_polska_wies_2012 (data dostępu 03.09.2013)

Tabela 3. Struktura wykształcenia ludności w wieku 15 lat i więcej (% według BAEL, wartości przeciętne w roku) w Polsce według miejsca zamieszkania

Wyszczególnienie	2004	2010
Ogółem	100,0	100,0
Wyższe	12,1	18,1
Policealne i średnie zawodowe	22,8	23,2
Średnie ogólnokształcące	9,5	10,6
Zasadnicze zawodowe	26,7	24,7
Gimnazjum	4,3	5,5
Podstawowe, niepełne podstawowe, bez wykształcenia szkolnego	24,6	17,9
Miasto	100,0	100,0
Wyższe	16,2	23,6
Policealne i średnie zawodowe	26,3	25,2
Średnie ogólnokształcące	12,0	12,6
Zasadnicze zawodowe	23,7	21,3
Gimnazjum	4,0	4,7
Podstawowe, niepełne podstawowe, bez wykształcenia szkolnego	17,8	12,6
Wieś	100,0	100,0
Wyższe	5,1	9,3
Policealne i średnie zawodowe	17,0	19,9
Średnie ogólnokształcące	5,3	7,4
Zasadnicze zawodowe	31,8	30,3
Gimnazjum	4,8	6,7
Podstawowe, niepełne podstawowe, bez wykształcenia szkolnego	36,0	26,4

Źródło: Szanse edukacyjne na obszarach wiejskich. Forum Debaty Publicznej, 15 czerwca 2011 r. (http://www.prezydent.pl/fdp_polska_wies_2012; data dostępu 03.09.2013)

Ryc. 3. Różnice wyników sprawdzianu po szkole podstawowej w 2010 r. (wyrażone wartością odchylenia standardowego od średniej dla wszystkich uczniów) ze względu na wielkość miejscowości, w której znajduje się szkoła

Źródło: IBE (2011)

Zatrudnienie i bezrobocie na wsi

Ogólny wskaźnik zatrudnienia na wsi (w wieku 15 lat i więcej; według BAEL) zmniejszył się w latach 2009–2011 z 50,8 do 50,5%. W grupie ludności w wieku produkcyjnym największy spadek wskaźnika – z 40,4 na 37,4% – odnotowano wśród młodych ludzi w wieku 18–24 lata, natomiast w grupie najstarszej (mężczyźni w wieku 55–64 lata, kobiety 55–59 lat) nastąpił jego wyraźny wzrost, z 38,5 do 42,9% (Frenkel 2012).

Podobnie wyglądała sytuacja w przypadku osób użytkujących gospodarstwo rolne: wskaźnik zatrudnienia zmalał we wszystkich grupach wieku i płci, wyłączając jedynie grupę najstarszą. W skali kraju odsetek pracujących w rolnictwie zmniejszył się z 13,4% w 2009 r. do 12,8% w 2011 r., w tym w rolnictwie indywidualnym z 12,5 do 11,9%.

Po kilku latach spadku, bezrobocie w Polsce od końca 2008 r. zaczęło systematycznie rosnać. Dane urzędów pracy wskazują, że w końcu września 2011 r. bezrobocie na wsi było o 8,7% wyższe w porównaniu z analogicznym okresem roku 2009, a według danych BAEL, ten wzrost wynosił 18,8%. Większość bezrobotnych na wsi to osoby w wieku do 34 lat, nieposiadające gospodarstwa rolnego, a także te, które straciły pracę np. w związku z likwidacją zakładu lub stanowiska pracy (tab. 4).

Oprócz wzrostu bezwzględnej liczby bezrobotnych w Polsce nastąpił również wzrost stopy bezrobocia. Zmiany wskaźnika dla obszarów wiejskich rejestruje jedynie BAEL – według tego badania, stopa bezrobocia na wsi zwiększyła się z 8,0% w 2009 r. do 9,1% w 2011 r. i była wyższa wśród kobiet niż wśród mężczyzn, a także wyższa w grupie młodzieży (w wieku 18–24 lat; 23,5%) niż w pozostałych grupach wieku. Ponadto wskaźnik ten wśród osób posiadających gospodarstwo rolne był średnio

Tabela 4. Stopa bezrobocia (%), według BAEL, wartości przeciętne w roku) w Polsce według regionu i miejsca zamieszkania (oraz związku z gospodarstwem rolnym na wsi) w latach 2007–2009

Region	Miasto			Wieś					
				Razem			W tym ludność bezrolna		
	2007	2008	2009	2007	2008	2009	2007	2008	2009
Ogółem	9,6	6,7	8,1	8,2	6,5	8,0	12,7	9,6	11,6
Centralny	9,9	4,9	6,1	6,7	4,7	6,5	11,5	8,3	10,0
Południowy	8,2	6,8	7,7	6,3	5,6	7,1	7,3	6,2	8,7
Wschodni	12,3	9,3	10,4	7,5	6,7	7,9	19,4	14,0	15,7
Północno-zachodni	8,8	6,5	7,7	9,6	7,7	8,3	12,4	10,4	11,0
Południowo-zachodni	10,5	7,8	10,4	11,4	8,2	10,7	14,4	9,7	12,3
Północny	8,7	6,3	8,6	10,8	7,7	10,7	13,4	10,1	13,0

Źródło: Wilkin i Nurzyńska (2010)

niższy niż w mieście, a wśród ludności bezrolnej na obszarach wiejskich – przeciętnie wyższy od miejskiego.

Od 2009 r. w niemal wszystkich regionach kraju stopa bezrobocia na wsi się zwiększała; wyjątek stanowił region południowo-zachodni, gdzie odnotowano jej spadek, oraz region północny, gdzie się nie zmieniła (Frenkel 2012).

Podsumowanie

Przedstawiona w artykule analiza wybranych czynników wpływających na zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich wskazuje, że określone procesy społeczno-gospodarcze mają różny przebieg w zależności od regionu Polski. W wyniku uwarunkowań historycznych, w szczególności sposobów gospodarowania narzuconych przez zaborców, a następnie przez państwo po II wojnie światowej, ukształtował się podział kraju ze względu na stopień rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich. Innym, równie ważnym czynnikiem zróżnicowania są warunki przyrodniczo-glebowe, które wyznaczają kierunek gospodarowania. Z tym z kolei wiąże się poziom infrastruktury technicznej i społecznej, która jest bardziej rozwinięta na terenach mających optymalne warunki przyrodnicze. Niekorzystne czynniki demograficzne, takie jak depopulacja czy starzenie się społeczeństwa, po części równoważone będą wzrostem liczby ludności wiejskiej do 2020 r., należy jednak podkreślić, że procesy te przebiegają z różnym natężeniem w zależności od regionu Polski. Sytuacja pod względem migracji wewnętrznej i zewnętrznej na wsi się polepsza, ale również i tu występuje zróżnicowanie terytorialne. Nadal istnieje problem bezrobocia na wsi, częściowo związany z niższą jakością edukacji. Wobec tych wszystkich argumentów nie sposób nie zgodzić się z A. Rosnerem i M. Stanny (2007a), którzy twierdzą, że zróżnicowanie

obszarów wiejskich jest faktem, jednak jego pomiar jest bardzo trudny. Postawili oni hipotezę, że na strukturę i poziom tego zróźnicowania wpływ mają przede wszystkim dwa czynniki: czynnik historyczny oraz położenie na osi centrum–peryferie, tworzącej continuum (Rosner i Stanny 2007a, s. 114). Oznacza to, że wobec tak licznych zjawisk i procesów kształtujących odrębność poszczególnych regionów trudno zakładać jeden zbiorczy model rozwoju polskiej wsi. Każdy z nich wymaga zastosowania odrębnej strategii, uwzględniającej regionalne uwarunkowania i w optymalny sposób wykorzystującej lokalne zasoby. Wśród nich należy wyróżnić potencjał społeczny jako niewyczerpujący się zasób, dzięki któremu lokalna społeczność może inicjować działania niezależnie od czynników zewnętrznych, a działania te w sposób wymierny przekładają się na kondycję ekonomiczną mikroregionów. Trzeba również podkreślić, że zrównoważony rozwój wymaga wykorzystania wszystkich kapitałów. Przy tym, jak wynika z badań przeprowadzonych w 2004 r. przez zespół reprezentujący nauki społeczne, głównie ekonomię i socjologię, „Analiza stanu [kapitałów] – ludzkiego, społecznego, kulturowego i ekonomicznego – na naszej wsi potwierdza przekonanie badaczy, iż funkcjonują one w wyraźnej współzależności, mając zdolność do konwersji i wzajemnej stymulacji” (Wilkin 2004, s. 104).

Bibliografia

- Bański J., Czapiewski K. (2009), Obszary o znaczącym endogenicznym potencjale rozwojowym, [w:] J. Bański, red., *Analiza zróźnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku. Studia Obszarów Wiejskich*, t. 16, s. 55–78.
- Frenkel I. (2010), *Ludność wiejska*, [w:] J. Wilkin, I. Nurzyńska, red., *Polska wieś 2010. Raport o stanie wsi*. Warszawa, Wyd. Nauk. Scholar, s. 45–65.
- Frenkel I. (2012), *Ludność wiejska*, [w:] J. Wilkin, I. Nurzyńska, red., *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*. Warszawa, Wyd. Nauk. Scholar, s. 15–32.
- Gorzela E. (2010), *Polskie rolnictwo w XX wieku. Produkcja i ludność*. Warszawa, Szkoła Główna Handlowa.
- GUS (2010), *Instytucje kultury w Polsce w 2009 r. Studia i analizy statystyczne*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2012), *Infrastruktura komunalna w 2011 r. Informacje i opracowania statystyczne*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny. (http://www.stat.gov.pl/gus/5840_1726_PLK_HTML.htm; data dostępu 23.08.2013)
- GUS (2013), *Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2012/2013. Informacje i opracowania statystyczne*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- IBE (2011), *Społeczeństwo w drodze do wiedzy. Raport o stanie edukacji 2010*. Warszawa, Instytut Badań Edukacyjnych.
- Jarosz Z. (2008), *Ocena poziomu rozwoju infrastruktury technicznej*. Inżynieria Rolnicza, nr 2(100), s. 51–56.
- Knapik W. (2013), *Typy więzi społecznych a wzory współdziałania mieszkańców wsi w sytuacji ryzyka, zagrożenia i katastrofy powodzi*. Zeszyty Naukowe UR w Krakowie, nr 506, ser. Rozprawy, z. 383.
- Kowalska M. (2012), *System edukacyjny a aspiracje edukacyjne i zawodowe młodzieży wiejskiej. Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych – Problems of Small Agricultural Holdings*, nr 1, s. 71–84.

- MRiRW (2010), Strategia Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa, projekt z dn. 14 grudnia 2010 r. Warszawa, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Orłowski G., Nowak L. (2004), Problematyka odłogowania gruntów w świetle wyników badań prowadzonych w krajach Europy Zachodniej i Stanach Zjednoczonych. *Acta Scientiarum Polonorum, ser. Agricultura*, nr 3(2), s. 27–36.
- Rosner A., Stanny M. (2007a), Zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce, [w:] A. Rosner, red., *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*. Warszawa, IRWiR PAN, s. 47–114.
- Rosner A., Stanny M. (2007b), Zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce według komponentu społecznego, [w:] A. Rosner, red., *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*. Warszawa, IRWiR PAN, s. 115–152.
- Wilkin J., red. (2004), *Polska wieś po wejściu do Unii Europejskiej*. Warszawa, Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa.
- Wilkin J. (2012), *Polska wieś 2012 – główne tendencje, zjawiska i problemy. Synteza raportu*, [w:] J. Wilkin, I. Nurzyńska, red., *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*. Warszawa, Wyd. Nauk. Scholar.
- Wilkin J., Nurzyńska I., red. (2010), *Polska wieś 2010. Raport o stanie wsi*. Warszawa, Wyd. Nauk. Scholar.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 12.03.2014